

SUDXO'RNING O'LIMI

1895-yilda Buxoro madrasalaridan o'zimga bir turar joy axtarar edim. Qancha yugursam-yelsam ham tezlikda biron hujra qo'lga kirmadi. O'sha paytlarda bir do'stim menga maslahat yo'li bilan:

– «Qori Ishkamba» degan bir odam bor, u bir necha zarxarid hujraga egadir. Agar undan so'rasang, vaqtincha turmoq uchun o'z hujralaridan birini senga berar, – dedi.

Do'stimning bu maslahati mening diqqatimni u odamning menga hujra berishi yo bermasligidan ko'ra ko'proq uning nomi tomoniga tortdi:

– Qori Ishkamba?!

Haqiqatan, qiziq bir nom, hayvonlarning oshqozonini «ishkamba» deyдилar. Qanday munosabat bilan odamga «Ishkamba» nomini berganlar?

Bu taajjubimni u do'stimga aytib, undan izoh so'radim. Do'stim tushuntirib berdi:

– U odamning nomi Qori Ismat. Ammo ba'zilar «Qori Ismati Ishkam», ba'zilar «Qori Ismati Ishkamba» va ba'zi birlar qisqartirib «Qori Ishkamba» deyдилar. Buning sababini bilmayman.

Lekin ajab emaski, u odamning qorni juda katta bo'lganligidan shu laqabni uning nomi-ga qo'shgan bo'lsalar-u, bora-bora laqab nom o'rniga o'tib qolgan bo'lsa.

– Xalq «Ishkamba» laqabiga loyiq ko'rgan odam-dan biror yaxshilik umid qilib bo'lmasa ham, – dedim do'stinga, – siz meni u bilan tanishtiring, men undan «bo'lsa bo'lar, bo'lmasa g'ovlab ketar» qabilida bir hujra so'rab ko'raman. Bersa-ku, juda yaxshi, bermasa ham zarari yo'q, ammo «Ishkamba-odam»ning qanday maxluq ekanini bir ko'rib qolay.

– O'zim u bilan shaxsan tanish emasmanki, seni tanishtirsam, – dedi do'stim, – faqat duch kelgan vaqtda ko'cha-ko'yda senga ko'rsata olaman, undan keyin o'zing yo'lini topib tani-shib olasan.

Men rozi bo'ldim.

II

Kunlardan bir kuni do'stim bilan Buxoro-niing Labi hovuzi Devonbegisida sayohat qilib yurib edik, do'stim sartaroshxonaga kirayotgan bir odamni menga ko'rsatib:

– Ana shu odam Qori Ishkamba, – dedi.

Men uning faqat orqasidan ko'rib qoldim, afti basharasiga ko'zim tushmadi.

– Unday bo'lsa men shu yerda qolaman, agar o'nqovi kelsa tanishib, hujra so'rayman, bo'lmasa aftini tanib olib, kelajak uchun yo'l hozirlayman, – deb do'stimdan ajraldim.

Men Qori Ishkamba kirgan sartaroshxona-ning oldiga borib, supachada o'tirdim va o'ziga bildirmasdan uni kuzata boshladim.

U o'rta bo'yli, qorni katta, semiz, bo'yni kalta va yo'g'on, boshi ham katta va sergo'sht bir odam edi, bo'ynining yo'g'onligi va yuzining sergo'shtligi shu darajada ediki, uning gavdasi suv to'ldirilgan meshday tekis ko'rinar edi. Agar uning qalin soqoli va sochi olinib, kiyimlari ham yechilib tashlansa, nortuyaning oshqozoniga o'xshab qolar edi, faqat farqi shundaki, bu tuyaning oshqozonidan kattaroq va tusi ham qizg'ishroq bo'lib, oy-u kuni to'lgan semiz, tullagan kekxa bo'g'oz hayvonning xuddi o'zi bo'lib qolar edi.

Bunday qiyofani ko'rgan hamon mening ko'nglimga, «Ajab emaski, xalq bu odamning qorni kattaligi uchun emas, balki gavdasining yum-yumaloqligi uchun unga «Ishkamba» laqabini munosib ko'rgan bo'lsa», degan fikr keldi.

Durust, bu odamning qorni boshqa odamlarning qorinlaridan ko'ra juda katta edi, lekin gavdasining boshqa joylari, hatto bo'yni va yuzlari ham shunday yo'g'on va semiz ediki, uning a'zoyi badani shu katta qorin bilan teptekis bo'lib ketgan edi. Soch oldirish navbati Qori Ishkambaga yetdi. Sartarosh ustarasini qayrab turib:

– Qani, bu yerga marhamat qiling, – deb unga oynaning oldidagi kursini ko'rsatdi.

Qori Ishkamba gavdasining og'irligidanmi yo biron kasalligi sababidanmi, zo'rg'a o'rnidan

turdi. Lekin yuzining yaltirab, qizarib turganidan uning semizlikdan boshqa kasali yo'qligi bilinar edi.

U o'rnidan turib, uzoq esnagandan keyin ikki qo'llaballasini boshidan oldi va sartaroshxonaning devoridagi lungilar osilgan qoziqqa ilib qo'ymoqchi bo'ldi.

Lekin sartarosh bunga yo'l qo'ymadi va chaqonlik bilan qo'lidagi ustara va qayroqni oyna oldidagi javon ustiga qo'ydi-da, sallani ikki qo'llab Qori Ishkambaning qo'lidan olaturib:

– Sallangiz shunday katta va og'irki, agar u yerga ilsangiz, qoziq sinib, lungilar yerga tushib, tuproqqa belangan bo'lur edi, – dedi va sallani supacha ustiga qo'ydi.

– Xayriyatki, – dedi Qori Ishkamba, – lungilaringiz tufayli mening sallamni ham tuproqqa belanishdan qutqardingiz, bo'lmasa besh misqol sovunga kuygan bo'lar edim.

– Sizning sallangiz tuproqqa tushsa hech bir zararlanmas edi, – dedi sartarosh, – ko'pdan beri jomashov yuzini ko'rmagan bo'lsa kerakki, tuproqdan ham farqsizroq holga kelgan.

Haqiqatan ham Qori Ishkambaning sallasi pechlariga qozon sochiq qistirib o'ragandek, parcha-parcha qora dog'lar ko'rinar edi.

Men o'ylardim: «Bir salla qancha katta va qanday og'ir bo'lsa ham qoziqni sindirolmasligi aniq». Buni sartarosh ham yaxshi bilar edi, ammo uning sallani qoziqqa ildirmaslikdan maqsadi uning kirini lungilarga yuqtirmaslik edi.

– Bunday katta sallani haftada bir jomashovga solish mumkin emas, – dedi Qori Ishkamba, – u holda sovunning uyi kuyadi.

– Nega bo'lmasa kichikroq qilmaysiz? Kichikroq bo'lsa-ku, doka ham ozroq ketadi, sovun ham ko'p sarf bo'lmaydi, – dedi sartarosh.

– Bu sallam – yirtish oluvchi salla, – dedi Qori Ishkamba javobida, – buni boshimga o'rab mozor boshida, o'liklarni ko'mayotgan chog'da hozir bo'lsam boshqa odamlarga bir gazdan yirtish berayotgan bo'lsalar, menga ikki gaz beradilar.

Sartarosh gapira-gapira ustarani qayrab oldi. Ustara bilan o'z bilagidagi junlarni taroshlab, o'tkirligini sinab ko'rgandan keyin Qori Ishkambaning bo'yniga lungini o'rab yana gapira boshladi:

– Sizni tanimaganlar albatta janozalariga xabar qilmaydilar, taniydiganlar bo'lsa xoh salangiz katta bo'lsin, xoh kichik bo'lsin, sizga munosib ko'rilgan o'lchamda yirtish beradilar. Buning uchun sallani katta qilib, dokani nobud qilish nega kerak?

– Siz sodda ekansiz, – dedi Qori Ishkamba, – agar meni janozalariga xabar qiladigan o'liklarning yirtishlariga qarab tursam, soch oldirish pulini qayerdan topaman? Men kunda peshin namozi vaqtida Devonbegi xonaqohining sahnida hozir bo'laman. Janoza o'qish uchun u yerga keltirilgan har bir o'likning (tanih bo'lsin, bo'lmasin) «xudoyi» janozasini o'qib, uning orqasidan qabristongacha bora-

man va nasibaga yarasha yirtish olib qaytaman. Agar o'lik egalari meni tanimasalar yana ham yaxshiroq, u vaqtda sallamning kattaligiga qarab kattaroq yirtish beradilar.

– Siz soch oldirish uchun ortiqcha pul ham to'lamaysiz-ku, uning tashvishini chekib nima qilasiz? – dedi sartarosh bir kaft suvni Qori Ishkambaning boshiga quyib, sochlarini ishqalab turgani holda, – boshqa odamlar hafta-o'n kunda soch oldirib tursalar, siz ikki oyda bir marta soch oldirasiz, ustara haqini ham boshqalar beradiganning yarmisicha berib qochasiz.

Qori Ishkamba biroz zarda qilib, boshini sartaroshning qo'li ostidan tortdi va bo'yini cho'zib, boshini ko'tarib, ko'zini sartaroshning yuziga tikib, dedi:

– Men xoh haftada bir marta soch oldiray, xoh ikki oyda bir, buning sizga hech bir aloqasi yo'q. Mening sochim xoh o'sib ketgan bo'lsin, xoh o'smagan bo'lsin, siz bir marta ustara urasiz, uzun soch uchun ikki marta ustara ishlatmaysizki, mehnatingiz ortiq sarf bo'lsa. Agar men soch oldirish haqini boshqalardan ko'ra kamroq bersam, bu to'g'rida shikoyat qilishga haqingiz yo'q, chunki o'zingiz ko'rib turibsizki, boshimning yarmisi sochsizdir va siz u yerga hech bir ustara urmaysiz.

Men Qori Ishkambaning keyingi so'zlaridan ogohlanib, uning boshiga qaradim, darhaqiqat, boshining tepasi sochsiz va terisi burma-burma bo'lib, qotib qolgan ekan.

Sartarosh Qori Ishkambaning buzilgan kayfini tarqatish uchun bo'lsa kerak uzr ohangi bilan:

– Men hazil qildim, Qori amaki, – dedi, – xoh ko'p haq bering, xoh oz, sizning pulingiz tabarruk. Ikki boshdan men boy bo'lmayman, qaysi sartarosh yo kosib boy bo'lganki, men boy bo'lar edim.

– Boylik, qashshoqlik Xudodan, – dedi Qori Ishkamba ishontiruvchi bir ohang bilan, lekin uning masxaralab, iljayib turishidan o'zining haligi so'ziga ishonmaganligi bilinib turardi.

Sartarosh Qori Ishkambaning sochini olib bo'ldi, lungini uning bo'ynidan olib, bir chekkada turgan quti ustiga olib borib qoqdi. Lungini sochlardan tozalab, qayta boshdan Qorining bo'yniga o'rab, uning boshiga suv quymoqchi bo'lganida:

– Kerakmas, – dedi Qori Ishkamba, – mo'ylovimni qaychilasangiz bas, boshning kirini tozalattirishga fursatim yo'q.

– Nega? Biron janozaning vaqti yaqinlashdimiki, muncha shoshilasiz?

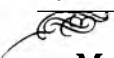
– Janoza uchrasa soat o'n ikkilarda xonaqoh sahnida uchraydi, – dedi Qori va sartaroshxonaning devorida osilgan soatga qarab, yana dedi:

– Hali soat o'n, boshqa zarur ishim bor.

– Yana qanday zarur ish ekan u? – deb so'radi sartarosh.

– Shu vaqt bank xodimlarining choy ichish vaqtlari, agar biroz kechiksam choydan qolaman.

– Xo'p, unday bo'lsa... – dedi sartarosh salmoqlab va Qorining labini ikki barmog'i bilan burib ushlab, mo'ylovini qaychilashga kirishdi.

Men bu soʻz va bu hollarning hech biridan Qori Ishkambaning qanday odam ekanligini aniqlay olmay qoldim. Men «Agar bu odam bir necha zarxarid hujraning egasi boʻlsa, nega oʻzining tirikchiligini, hatto soch oldirish pulini tanimagan oʻliklarning yirtishi ustiga qoʻygan, holbuki bunday ish uysiz-joysiz, qoʻlidan hech bir ish kelmaydigan gadoylarning ishi. Agar haqiqatan bu odam uysiz-joysiz gadoyday boʻlsa, nega oʻzini bank xodimlari bilan oshna koʻrsatadi, hatto ularning tushlik payti ustiga yetib borishni zarur sanaydi? Har holda bu qiziq maxluq koʻrinadi. Buni taʼqib qilib yaxshigina tanishib olishim kerak. Hujra soʻrash masalasi bunga bir bahona boʻladi...» derdim oʻz-oʻzim-ga. Sartarosh Qori Ishkambaning moʻylovini qaychilab boʻlgan hamon u oʻrnidan irgʻib turdi va sallasini supachadan olib, boshiga qoʻndirdi-da, sartaroshxonadan chiqdi.

– Qori amaki, soch oldirish puli nima boʻldi? – deb sartarosh uning orqasidan tovush berganda u qayrilib qaramasdan va qadamini sekinlatmasdan:

– Maydam yoʻq, yana soch oldirganda ikkisini bir qoʻshib beraman, – deb tezroq yurib ketdi va bir nafasda koʻzdan gʻoyib boʻldi.

Ikkinchi kuni men yana Qori Ishkambaga duch kelib, iloji boʻlsa u bilan tanishish niyatida koʻchaga chiqdim. Labi hovuzi Devon-

begini aylanib xonaqohning janub tomonidan boshlanadigan bazzozlik rastasiga tushdim. Bazzozlik do'konlari oldida o'tirgan odamlarni bir-bir ko'zdan kechirib, bu rastaning g'arb tomondagi adog'ida bo'lgan Sesuvga¹ chiqdim-da, u yerdan shimol tomonga qarab boradigan rastaga burildim. Bu rasta chinni bozori bo'lib, o'rta belida sandiq saroyi va sandiq sotiladigan do'konlar bor edi.

Rastada hali o'n qadam ham bosmagan edim, ko'zim Qori Ishkambaga tushdi. U bir chinnifurushning do'koni supachasida oyog'ini osiltirib o'tirar edi. Men ham uning ro'parasiga yaqinroq borib, eshigi yopiq bir do'konning supachasiga o'tirdim va sichqon poylagan mushukday ikki ko'zimni uning tomoniga tikdim. Chinnifurushning oldida bir choynak choy bo'lib, u choydan piyolaga quyib, navbat bilan bir daf'a o'zi, bir daf'a Qori ichishar edilar. Shu vaqtda bir novvoy boshida bir savat, qo'lida bir savat non bilan «suvi moy, uni shakar, issiq non. Ehtiyot bo'l, qo'ling kuyadi!» deb rastadan o'ta berdi...

Qori Ishkamba novvoyni chaqirdi, novvoy uning oldiga borib, qo'lidagi savatni pastlatganda u ikki dona qip-qizil nonni tanlab oldi. Nonlarni sindirib chinnifurushning yelpig'ichi ustiga tashladi va bir burdani og'ziga tiqqandan keyin qo'lini yon cho'ntagiga soldi.

Men uning bu ishidan juda taajjubda qoldim, uning bu ishi tunov kun sartaroshxonada ko'rganim odamning ishlariga o'xshamas edi:

¹ Yo'ning uch tomonga ayrilgan joyi.

tunov kun u o'zini, tirikchiligi o'liklarning yirti-shi ustiga qolgan isqirt bir odam qilib ko'rsatgan edi, soch oldirishda boshining sochsiz joylariga hisoblab, oxiri haq bermasdan qochib ketgan edi: bugun bo'lsa savdolahmasdan ikki non-ni oldi, uni boshqa bir odamning do'koni oldi-da sindirib, birgalashib yeyishi bilan bu kun u mening ko'zimda «Hotami Toyi» bo'lib ko'rindi.

Qori Ishkamba cho'ntagiga tiqqan qo'lini olib boshqa cho'ntagiga tiqdi. Bu orada tag'in bir burda non olib lunjiga joyladi. Novvoy: «Tez bo'ling, Qori amaki, menga pulini uzating, men ketay, nonim sovib, bozordan qolmasin», – deb qistar edi.

Qori Ishkamba hamma cho'ntaklarini axtarib bo'lgandan keyin chinnifurushga qarab:

– Uka, shu nonlarning pulini siz berib turing, cho'ntagimda pulim yo'q ekan, agar pulim yo'qligini boshdan bilsaydim, nonlarni sindirmas edim, – dedi va o'zi xotirjam bo'lib, ikki qo'llab non yeyishga kirishdi.

Chinnifurush manglayini burishtirib, bir nonga qaradi, bir Qoriga, oxiri novvoydan nonning narxini so'ragandan keyin g'aladonidan pul chiqarib, to'lab yubordi.

Ammo Qori Ishkamba novvoyga ham, chinnifurushga ham qaramay ikki ko'zini nonga tikkanicha lunjiga non burdalarini tiqmoqda edi. Faqat chinnifurush novvoyni uzatib, o'z oldiga quyib qo'yilgan choyni ichayotganida Qori Ishkamba unga qaramagani holda qo'li bilan uni non yeyishga taklif qildi.

Chinnifurush nondan bir burda olib yeb, qo'lidagi piyolani bo'shatguncha, Qori Ishkamba sindirilgan nonlarni yeb tugatayozgan va yelpig'ich ustidagi sindirilgan non kamaygan sari Qori Ishkambaning ishtahasi orta borardi. Oxiri shu darajaga yetdiki, chaynalmagan non bilan to'lgan lunjini qimirlata olmaydigan, tomog'idan non o'tmaydigan va og'zi gapirishga imkon topolmaydigan bo'ldi. Qo'li bilan chinnifurushga choynakni ko'rsatib, ishorat bilan bir piyola choy quyib berishni so'radi. Chinnifurush iljaygani holda piyolaga choy quyib, unga uzatdi. Qori Ishkamba bir qo'lini yelpig'ich ustida qolgan eng oxirgi bir burda non ustiga qo'ygani holda ikkinchi qo'li bilan piyolani olib, bir ho'plam choy ichdi. Shu bilan og'zidagi nonlar yumshab, lunji biroz bo'shagan bo'lsa kerakki, eng oxirgi non burdasini ham og'ziga tiqdi va piyoladagi choyni xo'rillatib ichgandan keyin og'zidagi nonlarni chaynay-chaynay o'rnidan turib ketdi. Men ham uning orqasiga tushdim...

Qori Ishkamba yo'l yurishda uncha shoshilmas edi, asta-asta qadam tashlab, ikki tomondagi do'kon va do'kondorlarni bir-bir ko'zdan kechirar, ko'zi ko'ziga tushgan odamlar bilan «salom-alik» ham qilar edi.

U bir necha qadam yurgandan keyin sandiq saroyi oldida bir sandiqfurush do'konining supachasiga o'tirdi. Sandiqfurushning o'zi do'konining ichkarirog'ida o'tirardi, oldiga hisob cho'ti tik qo'yilgan bo'lib, labi pichirlar edi.

Qori Ishkamba o'tirgani hamon yonboshlab, qo'lini cho'tning orqasiga uzatdi-da, u yerdan bir narsani olib og'ziga tiqdi.

Men sandiqfurush do'konining yonida o'tirarga joy topmadim, noiloj qolib uzoqroqda bir bo'sh joy topib o'tirdim. Lekin u yerdan turib Qori Ishkambaning ishlarini payqay olmas edim. Faqat sandiqfurush do'konining oldidan o'tayotganimda shuni sezdimki, u (o'tgan-ketganlarning ko'zidan yashirmoqchi bo'lib) hisob cho'ti panasiga bir narsani qo'yib yemoqda ekan, shunday bo'lsa ham Qori Ishkambaning «o'tkir ko'zi» uni ko'rgan va ola solib u yerga o'tirib, u narsani yeyishda sandiqfurushga yordamlasha boshlaganini payqadim, u narsaning nima ekanligini aniqlay olmadim.

Qori Ishkamba sandiqfurush do'konida ko'p o'tirdi, yeydigan narsani yeb bo'lganidan keyin o'rnidan turib do'ppi va shohi bozori bo'lgan «timcha»ga kirdi. Bu «timcha» deb atalgan bozor chinnifurushlik rastasi bilan attorlik rastasi orasida ko'ndalang bo'lib, ikki rastani bir-biroviga tutashtiradigan usti yopiq torgina bir yo'lakcha edi.

Men timchadan ancha uzoqlikda o'tirgan joyimdan turib, Qori Ishkambaning orqasidan yetishmoq uchun darrov yo'lga tushdim va timchaga kirib, unga yetib oldim. U ham bu gal biroz tez yurar, ikki tomondagi do'kon va do'kondorlarga ko'p qaramas edi. Faqat bora turib bir do'ppifurushning do'koni oldida to'xtab qoldi.

Tevarakda munosib o'tirar joy bo'lmagani-
dan men ham o'zimni xaridor ko'rsatib, do'ppi-
furush do'konining oldida turdim.

Qori Ishkamba do'ppifurush bilan salom-
lashgandan keyin undan:

– Mening do'ppilarimni sotdingizmi? – deb
so'radi.

– Yo'q, hali sotganim yo'q, – dedi do'kondor.

– Sotgansizku-ya, lekin pulini bir necha kun
ishlatmoqchisiz? – deb Qori Ishkamba do'kon-
dorning gapiga ishonmaganligini bildirdi.

– Qori amaki, siz odamga ishonmaydigan
bir kishisiz, – shunday degani holda do'kon-
lar orqasiga qayrilib qo'lini rafchalarning biriga
uzatdi va ustma-ust qo'yilgan bir dasta do'ppi-
ni olib, Qori Ishkambaga ko'rsatdi:

– Shular sizning do'ppilaringiz emasmi?

– Shular mening do'ppilarim, – dedi va
qo'shimcha qildi, – boshda ham men sizning
gapingizga ishongandim, faqat bir hazil qilgan
edim-da, darrov achchig'ingiz kelmasin.

– Nega achchig'im kelsin? Sizning munaqa
«hazil»laringizni endi eshitayotganim yo'q-ku.

– Xo'p, hazilni bir yoqqa qo'yaylik, – dedi Qori
Ishkamba, – men bu kun pulga juda muhtoj-
man. Bir ish qilib shu do'ppilarning pulini, hech
bo'lmaganda yarmisini berib tursangiz, meni juda
minnatdor qilgan bo'lar edingiz. Shunday qiling,
jon uka! Ilohim bolalaringizning to'yini ko'ring!

– Bu gapingiz hazil bo'lsa ham yaxshi emas,
chin bo'lsa ham, – dedi do'ppifurush jiddiy
ohang bilan.

– Nega?

– Shuning uchunki, – dedi do‘ppifurush, – siz mendan o‘z do‘ppilaringizni chakana narx bilan sotib berishni so‘ragan edingiz, agar men o‘z dastmoyamdan sizga bularning pulini avvaldan berib qo‘yib, keyin bitta-bitta sotib, u pulning o‘rnini to‘ldirsam, menga foyda bo‘lmaydigina emas, balki zarar bo‘ladi. Chunki sizning o‘zingiz har yuz tangangiz uchun mening o‘zimdan har oyda ikki yarim tanga foyda olasiz. Shunday bo‘la turib, «o‘z pulingdan menga berib tur», deysiz.

Qori Ishkamba do‘ppifurushning bu gapiga javob topolmaganidan bo‘lsa kerak, o‘ylab qoldi va do‘ppifurush yana so‘zga kirishdi:

– Bo‘lmasa bir ish qilaylik – na six kuysin, na kabob.

– Qanday ish? – deb so‘radi Qori Ishkamba.

– Siz o‘z do‘ppilaringizni ko‘tara narx bilan baholab menga soting, men ham bularning pulini sizga naqd to‘lay, undan keyin chakana narx bilan o‘z hisobimga bitta-bitta sotay, u holda menga ham bir narsa qoladi, siz ham pulingizni hozirdan olasiz, nima deysiz?

– Bunday savdo menga to‘g‘ri kelmaydi, u vaqtda do‘ppilar pulining qariyb to‘rttdan biri qo‘limdan ketadi, – dedi Qori Ishkamba va ketmoqchi bo‘ldi.

– O‘tiring! Do‘ppilaringiz puli ustidan bitta choy damlay, – dedi do‘ppifurush hazillashib.

– Rahmat, men hozir bankga borib choy ichaman, – dedi Qori va kulib qo‘shimcha qildi,

– mening do'ppilarim pulidan bo'ladigan choyga na sizning tishingiz o'tadi, na o'zimniki.

Do'ppifurush Qori Ishkambaning bu gapiga kularkan, mendan:

– Sizga nima kerak? – deb so'radi.

– Do'ppi!

Ketarmon bo'lib qadamini olg'a bosgan Qori Ishkamba mening bu gapimni eshitib, yo'ldan qaytib to'xtab qoldi va do'ppifurushga qarab:

– Bu kishiga mening do'ppilarimdan ko'rsating! – dedi.

Do'ppifurush Qori Ishkambaning do'ppilarini dastasi bilan mening qo'limga berib:

– Mana bulardan birortasini tanlang! – dedi.

Men ham ularning orasidan bittasini ajratib:

– Mana shunisi qancha turadi? – deb so'radim.

– Besh tanga, – dedi do'ppifurush.

– Ikki tanga! – dedim men do'ppilarni dastasi bilan uning qo'lga qaytarib berib.

– Insof qiling, uka, – dedi Qori Ishkamba menga qarab, – bularning har biriga to'rt tangalik mahsulot sarf bo'lgan, aqalli o'sha mahsulotning pulini bering, tikish haqini sizga bag'ishlasinlar.

– Bu kishi do'ppi olmaydilar, – dedi do'kon-dor do'ppilarni rafchaga qo'ya turib, – bekorga xomtama bo'lmang.

Qori yo'lga tushdi, men ham...

Qori Ishkamba timchaning attorlik rastasi-ga o'tiladigan tomondan chiqib, bir attorning do'koni oldida to'xtadi. Men ham do'ppifurush

do'koni yonidagi tajribamni ishlatib, o'zimni xaridor ko'rsatib uning yoniga borib turdim.

Qori Ishkamba attor bilan salomlashgandan keyin unga:

– «Avarasi» hisobidan bir tishlam gulqand bering, ishtahadan qolibman, – dedi.

Attor kulimsirab, oldidagi mis tosning qopqog'ini ochdi va uning ichidan temir belcha bilan yong'oqday gulqand uzib, Qoriga uzata turib dedi:

– Xayriyatki, ishtahadan qolgan ekansiz, Qori aka, bo'lmasa butun dunyoni yeb qo'yar edingiz.

Qori Ishkamba belchani attorning qo'lidani olib, uning uchidagi gulqandni tishi bilan oldi va belchani attorga uzatib:

– «Avarasi» juda ham kichik bo'lipti, tishlarimning kovagida yo'qolib ketdi, – dedi.

– Do'konim kichkina, mollarimning bori bobo olib nabira sotadigan mollar, bu holda «avarasi» bundan katta bo'lmaydi.

– Xo'p, «avarasi» uchun bo'lmasa Xudo uchun yana bir tishlam bering, duo qilaman, – dedi Qori Ishkamba.

Attor yana bir tishlam gulqand uzib, belcha bilan Qoriga uzatdi, Qori bu dafa belchani attorning qo'lidani ola turib, menga qarab:

– Uka, menda biron ishingiz bormi? – dedi to'satdan.

Men uning bu savolidan shoshib qoldim, chunki bunday savolni undan kutmagan va javobiga hozirlanmagan edim. Men: «Ha, sizda

ishim bor, ovloq yerda aytaman» deb, uni bir chekkaga tortib, hujra masalasini uning oldiga qo'yish o'rniga boshqacha harakat qildim: attor agar: «Ha, uka, sizga nima kerak» desa, uning javobi uchun hozirlab qo'ygan so'zimni telbalanib, Qori Ishkambaga aytib yubordim:

– Ha, menga murch kerak! – dedim.

Albatta bu javob Qori Ishkambaning: «Uka, menda biron ishingiz bormi?» degan savoliga tamoman aloqasiz bo'lib tushdi. Buni darhol o'zim ham sezdim, shuning uchun tezlik bilan qo'limni yon cho'ntagimga tiqdim, darrov biroz murch olib, u yerdan qochmoqchi bo'ldim. Baxtga qarshi, cho'ntagimda biron pul ham yo'q ekan, qizarib-bo'zarib attorga qarab:

– Hozir yonimda pulim yo'q ekan, borib pul keltirib, so'ngra olaman, – dedim-da, tura solib u yerdan qochdim.

Attorning do'koni oldidan uzoqlashayotganimda ko'zimning qiri tushdi: Qori Ishkamba quyi labini yuqori labi ustiga tortib, mening haqimda nimanidir ishorat bilan attorga anglatmoqda edi.

* * *

Bugun ham mening «ovim» yurmadi. Yurmadigina emas, tuzoq oldiga kelgan «ov» hurkib qochgan edi, bundan buyon uning orqasidan tushish yo'li men uchun to'silgan edi; Qori Ishkamba oldida sharmanda bo'lgan edim. «Murch olishim»ning yolg'onligi uning oldida kun kabi oydin edi. Men murch olmasdan «murch

yegan»¹ edim, hatto u «murch olishim»ga qiyos qilib «do'ppi olishim»ning ham yolg'onligini bilib olgan edi.

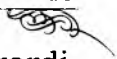
Endi pushaymon qilish o'rinsiz, «afsus» foyda bermas, ov tuzoqdan qochgan, qush qo'ldan uchgan edi.

Shuningdek, men u bilan tanishish va uning ahvolini o'rganishdan umidimni uzmagani, faqat bu maqsadga yetishish uchun boshqa yo'llar, boshqa tadbirlar izlamogda edim. Oxir xayolimga mana shunday bir fikr keldi: uning uyi manzilini topaman, to'ppa-to'g'ri uyiga boraman, uning oldida «do'ppi olishim» va «murch olishim»ning yolg'onligiga iqror bo'laman, «sizning orqangizga tushishdan maqsadim, siz bilan tanishib, sizdan hujra so'ramoq edi», deyman. Shu bilan ham sharmandalikdan qutulaman, ham u bilan tanishib olaman. Shundan keyin uning ahvolini o'rganish uchun menga yo'l ochiq bo'ladi.

IV

Qori Ishkamba uyining manzilini izlab yurgan kunlarimdan birida Labi hovuzi Devon-begining shimolida bo'lgan choyfurushlik rastasidan o'tar edim. Bu rastaning o'rta belida, Ko'mir bozori ko'chasining ro'parasida «Jannatmakoniy» atalgan bir saroy bor. Bu saroy darvozasining ikki yoniga ikki supacha qurilgan edi. Bu supachalarning birida Rahimi Qand degan bir kishi qand, konfet va boshqa shirinliklar

¹ Buxoro istilohicha, firib yemoq, aldanmoqdir.

solingan la'lisini¹ oldiga qo'yib, sotib o'tirardi. Men ham ba'zi vaqt u supachalarning boshqa birida o'tirib, Rahimi Qandni gapga solardim. Bugun ham o'sha supachaga borib o'tirdim.

Rahimi Qand uzun bo'lyi, oriq, chuvak yuzli, bug'doy tusli, soqoli to'la darajada ko'sa bo'lib, o'zi juda qiziq odam edi. Men uning gaplarini zavq bilan tinglar edim. Bu odamning tug'ilgan yeri Shofirkonning «Istamziy» qishlog'i bo'lib, Buxoroda tanburchilik qilar edi.

U juda kambag'al, ayolmand va bechora bir kishi bo'lib, o'z kasbi – tanbur chalishda ham uncha mahorati yo'q edi. Buning ustiga u sho'rpeshana, qayg'uli va juda kamgap edi. Agar gapirsa ham jiddiynamo so'zlar gapirar, o'z zamondoshi bo'lgan kasbdoshlariday hazilkashlik, sho'xlik, qiziqchilik va xushomadgo'ylik, laganbardorlik kabi ishlarni bilmas yoki qilmas edi. Shuning uchun uni boylar o'z to'y va bazmlariga olib bormas, olib borsalar ham bunga uncha mablag' bermas edi. Xaridori oz bo'lganligi sababli, agar uni biron odam o'z to'yi va bazmiga olib borsa, o'ttiz tiyinga baravar kela-digan Buxoroning ikki tangasiga rozi bo'lar edi.

Uning ish haqi boshqa xonanda va sozandalarga ko'ra ko'p arzon bo'lgani uchun mullavachchalar o'z «ijtimoana»lariga² ko'pincha uni olib borar edilar. Men u bilan shunaqa «ijtimoana»lardan birida tanishgan edim.

Ba'zi vaqt mullavachchalar o'z bazm majlislarida unga ko'p azob berardilar. Bir kecha mana shunday bir voqea yuz bergan edi.

¹ Barkash, patnus.

² O'tirishlariga, harifonalariga.

Bir yil hamsaboqlarimiz har yildagiday domla mudarris oldida kelajak yilning darsini boshlab qo'ymoqchi bo'ldilar. Yangi dars boshlash uchun albatta domlaga sulukat¹ qilish kerak edi. Buning uchun o'zaro pul to'pladilar. Yuz nafarcha bo'lgan bu madrasa ahlidan bir ming besh yuz tanga pul yig'ildi. Bu mablag'ning bir ming to'rt yuz tangasini «xolvayi»ga sarf qildilar. Non, mayiz, turli holvalar, domla uchun choy-non oldilar hamda domlaga naqd pul berdilar.

Darsni boshlab, domla oldidan o'tgandan keyin qolgan yuz tangani «ijtimoana»ga sarf qildilar. Yuz nafar mullavachcha va yigirma nafarcha mehmon uchun palov, nisholda, murabbo va non tayyorladilar.

Bu majlisning sozandasi shu Rahimi Qand edi. Uni ikki tangaga savdolab olib kelgan edilar. U tanbur chalar va mullavachchalarning o'z oralaridan yetishgan xushxonlari ashula aytar edi.

Xushxon mullavachchalar bir necha nafar edilar-u, ular navbat bilan ashula aytardilar, ammo Rahimi Qand yolg'iz o'zi dam olmasdan tanbur chalishga majbur edi. Vaqt yarim kecha bo'lganda u tamoman holdan toyib qoldi. Bar-moqlari madorsizlanib, tanbur toriday titramoqqa boshladi. Lekin mullavachchalar uning holi-ga qaramasdan, «Yana chall!» deb qistardilar.

Oxiri u ham o'zining uzil-kesil gapini aytdi:

– Agar o'ldirsangizlar ham endi chalolmay-man! – dedi.

¹ Madrasa talabalarining mudarrislarni ziyofat qilib fotiha olishlari.

– Hali gap shumi, – dedi xushxon mullavachchalardan Amini Mush¹ degan birovi do'q urib.

– Gap shu! – dedi Rahimi Qand qat'iyat bilan.

– Sheriklar, turinglar, «xar murd»², – dedi Amini Mush majlis ahliga qarab va o'zi hammadan birinchi turib Rahimi Qandni yerga yumalatib bosdi. Boshqa bir necha mullavachchalar turib, uni ura boshladilar.

Rahimi Qand avval «dod» dedi, «voy» dedi, so'ngra urayotganlarga yalindi, yig'ladi-siqtadi, ammo bu yalinish-yolvorishlarning hech biri foyda bermadi. Ular uni kuchlari boricha urmoqda edilar.

Oxiri Rahimi Qand bo'g'ilgan ovoz, qisilgan nafas bilan hiqillab:

– Xo'p, qo'yvoringlar «taqsirchalar», yana biroz chalib beraman, – dedi.

«Xar murd»chilar undan qo'l tortdilar. U zo'rg'a o'rindan turib, devorga suyanib o'tirdi, titroq barmoqlari bilan tanbur torini biroz titratdi...

Shu vaqtda osh tayyor bo'ldi, palov suzilgan tovoqlarni keltirib, majlis ahllarining oldilariga qo'ya berdilar. So'zlar uzildi, qo'llar tovoqqa cho'zildi, boshlar egildi, ko'zlar oshga tikildi. Rahimi Qand ham tanburini devorga suyab qo'yib, butun gavdasi bilan tovoqqa tashlandi.

Birpasda tovoqlar bo'shalib, yalandi, dasturxonlar ham yig'ishtirildi. Endi tarqalish vaqti yetishgan edi, majlis ahli to'rttalab, beshtalab uydan chiqa boshladilar.

¹ Amin Sichqon.

² «Eshak o'ldi».

Rahimi Qandga xizmat haqi uchun ikki tanga berdilar. Buning ustiga bitta non va bir kosa osh ham berib, «buni bolalaringga olib bor», dedilar.

Rahimi Qand sira kutmagani bu «in'om»dan benihoya quvondi.

– Ilohi hammalaringiz mudarris bo'linglar, mufti bo'linglar, oxund bo'linglar, rais bo'linglar, qozi bo'linglar, qozi kalon bo'linglar! – deb mullavachchalarning haqlariga duo ham qildi.

– Bizning hammamizning bu mansablarga yetishmog'imiz uchun bu kungi bu mansablarda turganlarning o'tmoqlari yoki bu mansablardan tushmoqlari kerak, – dedi bir mullavachcha va qo'shimcha qildi, – sizning bu duoyingiz haligi mansab egalari uchun bir qarg'ishdir, agar ular eshitib qolsalar, sizni «xar murd» qilib o'ldiradilar.

– Mayli, – dedi Rahimi Qand biroz iljayib, – agar «xar murd»dan keyin bitta non bilan bir kosa osh bersalar zarari yo'q.

Men Rahimi Qandni umrimda ikki marta iljaygan holda ko'rganman. Biri o'sha majlisda, yana birini quyiroqda hikoya qilaman.

* * *

Ikki tanga daromad (u ham kunda muyassar bo'lmaydi), bitta non va bir kosa osh bilan (u ham o'n besh kunda, bir oyda «xar murd» bo'lgandan keyin qo'lga kiradi) albatta Rahimi Qand kabi ayolmand bir odamning kuni o'tmas edi. Agar u boshqa biron kasbga kirishmoqchi

bo'lsa, tanburchilikdan o'zga hunari yo'q. Agar qishloqqa chiqsa, yeri yo'q, agar savdo-sotiqqa kirishmoqchi bo'lsa, sarmoyasi yo'q edi.

Shuning uchun u yordamchi «kasb» yo'sinida la'liga qand va boshqa shirinliklar solib, ko'chada sotib o'tirar edi. Bu ishda uning sarmoyasi bir-ikki qadoq qand va konfetdan iborat edi. Qandni anburcha bilan ushatib, kattaroq bo'laklarini ikki pul, kichikrog'ini bir puldan baholab, la'liga solar, la'lining bir burchagida arzonbaho konfet va obakidandonlar turar edi. Rahimi Qand kunda mana shu «tijorat molini» ko'tarib, qo'ltig'iga bir kigizcha qistirib «Jannatmakoniy» saroyi oldiga kelar, kigizchasini saroyning darvozasi oldidagi supachalardan biriga yoyar, o'zi uning ustida cho'kkalab o'tirib, la'lisini oldiga qo'yar edi.

Uning ko'pincha xaridori bosh yalang, oyoq yalang, boqimsiz qolgan ko'cha bolalari edi. Ular goho «xo'jayin»ning ko'zini chalg'itib, bu «mollar»ning bir qismini changallab olib qochar ham edilar.

Uning mana shu «kasbi» munosabati bilan Buxoro xalqi uning nomiga «qand» so'zini qo'shib Rahimi Qand der edilar.

* * *

Men goho Rahimi Qandning qand yoki konfetidan bir donasini ikki pulga olib, saroyning boshqa supachasida shimib o'tirar edim. Lekin menga qand va konfetdan ko'proq uning kam uchraydigan gaplari, hikoyalari huzur baxsh etar edi.

Rahimi Qandning menga aytib bergan hikoya va sarguzashtlaridan ikkitasi esimda qolgan.

Bir kuni u zamona ahlining betamizligidan, qadr bilmasligidan shikoyat qilib dedi:

«Agar zamona ahlining tamizi bo'lsaydi, hunarmandni hunarsizdan farq qila olsaydi, hunarmandning qadrini bilsaydi, boshqa sozandalarga unday va menga bunday muomala qilmasdilar.

Bu tanburchilarning, bu dutorchilarning, bu hofizlarning ko'plari «usta ko'rmagan shogird»-lardir. Lekin betamiz odamlarni ahmoq qilib, pul topish yo'lini juda yaxshi biladilar. Men bo'lsam, bu ilmning bir necha mohir ustalarida necha yillar xizmat qilib, bu hunarni orttirganim holda yemoqqa non topolmayman.

Rahimi Qand bu so'zdan keyin o'zining hunarmandligini va ustozlarining zabardastliklarining isboti uchun quyidagi «sarguzasht»ini hikoya qilib berdi:

Men qozonfurush Nasrulloboyga (odamlar uning nomini qisqartirib «Nasrulloyi Deg» der edilar) o'n yil xizmat qildim.

Nasrulloyi Deg shashmaqomda yagona edi. Tanbur va dutorlarni sayratib yuborar, childirmasining tovushi bilan osmon tabaqalarini yorar edi.

Shogirdligimning oxirlarida shashmaqomni suv qilib ichgan edim, u meni bazmlarga o'zi bilan birga olib boradigan bo'ldi. Bir kuni u meni qozi kalon kuyovining Xitoyon qishlog'idagi chorbog'iga olib bordi. U yerda shaharning manman

degan sozanda va xonandalari to'plangan edilar. To yarim kechagacha hammamiz jo'r bo'lib, bazm qildik, yaxshigina charchadik. Ovqatdan keyin sozandalar yotib uxladilar. Sahar yaqinlashgan edi. Shu vaqt ustozim Nasrullovi Deg bog' egasi – qozi kalonning kuyoviga:

– Agar ruxsat bersangiz shogirdim bilan birga bir maxsus bazm qilib beray, – dedi.

Albatta, bog' egasi taklifni xursandlik bilan qarshi oldi. Nasrullovi Deg menga qarab:

– Tanburni «Navo»ga sozla! – dedi.

Men tanburni sozladim, u childirmani olovda qizdirib, qo'liga oldi. Men tanbur chalishga kirishdim, u childirma bilan navoning «usulini» saqlab ashula ayta boshladi...

Bir vaqt qayerdandir bulbullar uchib kelib, biz tagida bazm qilayotgan daraxtning shoxiga qo'ndilar...

Bulbullar bizning chalish va xonishimizga quloq solib, biroz jim turdilar, biz chalayotgan maqomning «usulini» bilib olganlaridan keyin ular ham bizga jo'rlab «chaxchaxlasha» boshladilar.

Bulbullarning bu ishlaridan ustozim shavqlanib go'yoki ular bilan musobaqaga kirishgandek «falak pech» nolalar qilar edi. Men ham tanbur torini har bir chertganimda go'yoki eshitguvchilarning jon tomirlariga tirnoq urgan kabi ularni dod-faryod qilishga majbur etardim...

Oxirida bulbullar «musobaqada» yutqizib, jim bo'lib qoldilar. Ular bir nafas jim turganlaridan keyin hush-u ixtiyorlarini qo'ldan berib, daraxt

shoxidan ajralib, parvonalar kabi o'zlarini biz tomonga tashladilar va parvona sham atrofida qanday aylansa, ular ham bizning boshimiz ustida shunday aylanar edilar.

Biron daqiqadan keyin bulbullar tamom holsizlanib, ulardan birisi mening tanburimning quloq cho'piga va boshqa birisi ustozim childirmasining gardishiga qo'ndi...

Rahimi Qand naql qiladigan bunaqa sarguzashtlarning yolg'onligi o'z so'zidan ravshan bo'lsa ham men unga qarshi biron narsa demas edim. Chunki u o'zi gapirib berayotgan hikoya va sarguzashtlariga qarshi eshitguvchidan oz bo'lsa-da ishonmaslik sezsa, u odamga boshqa unaqa gaplarni gapirmas va u bilan oshnolik aloqasini uzar edi.

Holbuki, uning hikoyalarini eshitish menga zavq berar edi, ayniqsa, men bundan ko'p zavqlanardimki, u afsonaga o'xshagan o'z hikoyalarini jiddiylilik bilan gapirar va mening «tamoman ishonib» eshitayotganimga imoni komil edi.

* * *

U bir kun menga o'sha zamonning «qahramonlari» – amir navkarlari to'g'risida gap ochdi. Gap Amir Muzaffarning hisorliklar bilan urushi ustida to'xtadi. U Amir Muzaffarning Denov qo'rg'oni oldida hisorliklarning boshlaridan kalla minora yasaganini, bir soatda to'rt yuz asirning boshini kestirganini hikoya qilgandan keyin gapini Azizullo degan bir «qahramon» ustiga keltirdi:

– Azizullo, – dedi Rahimi Qand, – asli Balxdan bo'lib, Buxoroga tahsili ilm uchun kelgan, Amir Muzaffarning hisorliklarga qarshi urushiga ko'ngilli bo'lib qatnashgan va bu ishi-ga mukofot yuzasidan G'ijduvon tumaniga rais qilingan edi.

Azizullo Hisor urushida Amirning «gala-botur»¹ navkarlari qatorida hisorliklar safida ot minib hujum qilgan, har bir qilich urishida o'n-o'n ikki nafarni daraxt novdasiday qalam qilib chopib tashlagan bir qahramon edi. Urushning ayni qizib turgan chog'ida oti shoxlari bir-bi-roviga o'ralashib ketgan ikki tut daraxti orasi-dan shaxt bilan o'tayotganida Azizulloning kallasi shoxlarga ilinib uzilgan. U ham tezlik bilan otning boshini orqaga qaytarib, hali qoni sovumagan o'z kallasini shox orasidan ajra-tib olib, kiftiga o'rnatgan-da, yana ot choptirib jangga kirib ketgan...

Men hikoyaning bu yerini eshitganimda Ra-himi Qandga dedim:

– Xayriyatki, Azizullo o'z kallasini kiftiga o'rnatganda teskari qo'ymapti, bo'lmasa ko'zlari orqa tomonida bo'lib, hayotda qiynalib yurgan bo'lardi.

Rahimi Qand mening bu so'zimdan o'z hi-koyasiga ishonmaganligimni sezib, qizishib ketdi va zardalanib dedi:

– U ko'r emas edi, aqlsiz ham emas ediki, kallani tanaga qanday va qaysi tartibda o'rnatish-ni bilmasin.

¹ Xalqdan yig'ib, urushga jo'natilgan sarboz.

Men unga uzr aytib, uning hikoyasiga tamoman ishonganimni isbot qilishga urindim. Shunday bo'lsa ham u menga bir necha vaqt-gacha sarguzasht va hikoyalardan gapirmadi.

Rahimi Qand umrining oxirlarida shayxga murid, eshonlarning jar va suhbatlariga yuradigan bo'ldi. Shundan keyin hech yerda va hech bir kishiga munaqa hikoyalardan gapirmas edi. Lekin bularning o'rniga shayxlarning «karomatlari»dan gapirar, Azizulloning «qahramonligi»ni qanday bezatib, ishonib va ishontirib gapirsa, firibgar shayxlarning «karomatlari»ni ham o'shanday bezatib, ishonib va ishontirib gapirar edi. Shayxlarga va ularning «karomatlari»ga ishonmaydigan odamlar bilan «shakkok», «kofir» deb oshnalik qilmas edi.

Men saroy darvozasi oldidagi supachada o'tirib, Rahimi Qanddan ikki pulga olgan konfetni shimmoqda va «qanday qilib unga biron hikoya so'zlataman», deb o'ylamoqda edimki, uzoqdan Qori Ishkamba ko'rindi. Men ikki ko'zimni unga tikdim. U ham nazari menga tushgandan keyin ko'zini mendan uzma-di. Uning o'tkir va ma'nodor qarashlaridan «ana u kungi yolg'onchi» degan tovushni eshitayotganday bo'lar edim. Shuning uchun uyalib undan ko'zimni uzdim...

U tikka Rahimi Qand o'tirgan supacha oldiga keldi, u bilan salomlashgandan keyin la'lidan

bir-ikki dona qand-qursni olib, og'ziga soldi va bir dona konfetdan ham olib, uning qog'ozini ochayotib o'z yo'liga keta berdi va ketayotganda mening tomonimga yana bir qaradi. Undan yuzimni o'girdim.

Rahimi Qand uning qand-qurs va konfetni yeb, ularning pulini bermasdan ketayotganini ko'rib, orqasidan tovush berdi:

– Qori amaki, hazil qilmang, men kambag'al va ayolmand bir odamman, yegan narsalarinigizning pulini berib keting!

Qori Ishkamba orqasiga qayrilib ham qaramay:

– Yuzsizlik qilma, ko'rnamak bo'lma, tunov kun yegan oshingni esingdan chiqarma! Yana biron vaqt senga manfaatim tegadi, men yegan narsalarning puli «bolasi, nabirasi va chevarasi» bilan senga qaytadi, – dedi va o'z yo'liga qarab ketdi.

Rahimi Qand o'z-o'zicha g'udunglab:

– Isqirt, o'limsaxo'r!.. – deb uni so'kdi.

– Buning o'zi kim? – deb so'radim Rahimi Qanddan.

– Salla o'ragan hindi, o'taketgan sudxo'r, isqirt, mumsik bir odam, – dedi.

– Siz uning tuzini qanday yegan edingizki, u sizga «...ko'rnamaklik qilma!» deydi.

– Uning tuzini men tugul o'zi ham totgan emas, – dedi Rahimi Qand va minnat qilgan «tuz» va «osh» to'g'risida gapirib ketdi: – Tunov kun meni bir meshkobchi o'z to'yiga chaqirib edi, men hovli yuzida so'ri ustida o'tirib, tanbur

chalmoqda edim. Bu isqirt mehmonlar qatorida mehmonxonaga kirib, osh yeb chiqdi va boshqa mehmonlar kabi to'yxonadan chiqib ketmay, mening yonimga kelib o'tirdi. Shu orada yana bir necha mehmonlar kirib, osh yeb chiqdilar, u hali ham o'rnidan qimirlamas edi. Oxiri mehmonlarning keti uzildi. U to'y egasini chaqirib:

– Rahim aka uchun ham osh buyuring axir, qo'li bilan birga «qorni ham tanbur chalayotir», – dedi va qo'shimcha qildi, – Rahim akaning oshi seryog'gina, sergo'shtgina bo'lsin.

...Oshni keltirdilar, haqiqatan ham sergo'shtgina, seryog'gina suzgan ekanlar. Lekin oshning to'rtidan biri ham menga nasib bo'lmadi. Mehmonlar qatorida mehmonxonada osh yeb chiqqan holda men uchun keltirilgan oshdan ham har osham oshga ikki bo'lak go'sht qo'shib olar, chaynamasdan yutar-yutmas yana oshga qo'l uzatar edi.

Oshdan keyin yana men tanbur chalmoqchi bo'lib, tanburning quloqlarini burab sozlayotganimda u qulog'imga pichirlab:

– Agar shu to'ydan senga bir tovoq osh olib bersam, yarmisini menga berasanmi? – deb so'radi.

– Beraman! – dedim men.

Yana bir payt tanbur chalganimdan keyin yana og'zini qulog'im tagiga keltirib:

– Endi bas qilsang ham bo'ladi, – dedi.

Men ham tanbur chalishni to'xtatib, tanburni jildiga tiqa berdim va to'y egasini chaqirib:

– Xayr endi, menga javob bering! – dedim.

To'y egasi ikki tangani qo'limga qistirib, oldimga bir non bilan bir hovuch qandolat keltirib qo'ydi.

Men pulni cho'ntagimga solib, non bilan qandolatni ro'molchamga tuga berdim. U to'y egasiga qarab:

– Rahim aka ayolmand odam, unga sergo'sht va seryog'gina qilib bir tovoq osh bering. Oshning ustiga bitta non ham qo'ysinlar, bu kishiga har narsa bersangiz kuymaydi, vaqti kelsa yana xizmat qiladi, – dedi.

To'y egasi uning so'zini ikki qilmadi. Bir tovoq palovga bir dona non qo'yib keltirib, menga berdi va:

– Tovoqni qaytarib berishni unutmang! – dedi.

– Xo'p! – deb men non, magiz tugilgan ro'molchamni qo'ynimga soldim, tanbur va tovoqdagi oshni ko'tarib to'yxonadan chiqdim. Bu odam mendan oldin yurmoqda edi.

To'yxonadan bir necha qadam uzoqlashganimdan keyin u yonimga yondashib:

– Mening hovlim yo'l ustida, – dedi, – avval u yerga yuramiz, men unda oshdan o'z «haqim»ni olaman, so'ngra sen o'z haqingni olib, uyingga ketasan.

Men rozi bo'ldim. Biz ko'pgina ko'cha va tor ko'chalarni aylanib, uning hovlisiga yetdik. Ma'lum bo'ldiki, uning hovlisi mening hovlimga ko'ra to'yxonadan uzoqroqda ekan...

Men bu fursatdan foydalanib uy manzilini bilib olmoqchi bo'lib, Rahimi Qandning so'zini bo'lib, undan so'radim:

– Uning hovlisi qaysi mahallada ekan?

– Kemuxtagaron mahallasida, poyabzal saroyining orqasidagi boshi berk tor ko'chani eng oxirida ekan, – dedi Rahimi Qand va so'zini davom ettirdi: – Biz borib uning hovlisiga kirganimizda u menga:

– Tovoqni menga ber! Men ichkari hovliga kirgizib, boshqa bir tovoqqa o'z «haqim»ni ag'darib olaman, qolganini senga chiqarib beraman, – deb tovoqni mening qo'limdan olib, ichkari hovlisiga kirib ketdi.

– Bir necha daqiqadan keyin tovoqni chiqarib qo'linga berdi. Tovoq bo'shayozgan edi: undagi oshning sakkizdan biri ham qolmabdi, go'shtini bo'lsa butunlay olibdi, yog'ini bir tomchi qoldirmay sirqitib olipti, nondan bo'lsa bir burda ham qoldirmabdi, – deb Rahimi Qand o'z hikoyasini tugatdi va qo'shimcha qildi:

– Uning menga minnat qilgan «tuzi» va «oshi» shu.

Menga u kun shunchalik hikoya yetarli edi. Men uchun hikoya eshitishga qaraganda zarurroq ish chiqqan edi – men Qori Ishkambaning uy manzilini bilib olgan edim. Endi uning hovlisiga borib, uni topib, u bilan ko'rishish kerak edi. Men jadallik bilan o'rnimdan turdim.

VI

Men ko'chalarda ancha mahalgacha kezib yurdim. Kun oqshomga yaqinlashdi, do'kon-dorlar va savdogarlar o'z do'konlarini berkitib

uylariga jo'nay berdilar. Men Qori Ishkamba ham bu vaqt o'z uyiga qaytgan bo'lsa kerak deb o'yladim-da, uning hovlisiga bormoqchi bo'lib yo'lga tushdim.

Kemuxtgaron guzaridagi poyabzal rastasi orqasida bo'lgan tor ko'chaga kirdim. Ko'chaning oxirida bir eshikka duch keldim, undan u yoqqa boshqa eshik yo'q va tor ko'chaning boshi ham shu yerda tugar edi.

Rahimi Qandning bergan daragiga ko'ra, Qori Ishkambaning hovlisi shu bo'lsa kerak deb haligi eshikni taqillata boshladim. Men biroz kutgandan keyin eshikni yana taqillatdim. Ichkaridan xotin kishining:

– Kimsiz? – degan tovushi eshitildi.

– Men bir mullavachcha, Qori amakimda ishim bor, uyda bo'lsalar aytib qo'ying.

– Qori amakingiz uyda yo'qlar, qanday ishingiz bor edi? – deb takrorlandi haligi tovush.

– Ishimni o'zlariga aytaman! Qachon keladilar?

– U kishi kech keladilar, oshnalarinikida bo'ladi. Hech bir vaqt uyda bo'lmaydilar, erta bilan tong qorong'isida chiqib ketadilar, ba'zi vaqtlarda yarim kechada uyga qaytadilar.

– Kechga kelsam u kishini uchrata olamanmi?

– Yo'q! – degan tovush takror eshitildi. Bu boshqa bir xotinning tovushi edi, u xotin qo'shimcha qildi:

– U kishi kechalari hovlilariga hech kimni kiritmaydilar. Bizga ham «Hech kimga darvozani ochmanglar!» deb tayinlab qo'yanlar. Yana shu kun uydan chiqayotganlarida «Agar biron

tanish kelib qolsa ham darchani ochmanglar!» dedilar. Behuda ovora bo'lmang!

– Sizlar u kishining kimlari bo'lasiz? – deb so'radim.

– Xotinlari! – javob berdi birinchi xotin.

– Ho', kunduzlari qaysi vaqtlarda uyda bo'ladi?

Men o'z-o'zimga «Bu ham bo'lmadi», deb orqamga qaytdim va poyabzal saroyi oldi bilan rastaga chiqib, u yerdan Labi hovuzi Devonbegi tomoniga qarab yo'naldim...

* * *

Rastada deyarli hech kim qolmagan edi, eng kechgacha o'tiradigan haris do'kondorlar ham o'z do'konlarini yig'ishtirmoqda edilar. Kun yangi botgan bo'lsa ham usti yopiq chiroqsiz rasta butun qorong'ilashgan edi, shu vaqtda oldimdan bir odam chiqdi. Menga bir tikilib qaragandan keyin tez o'tib ketdi. Men uning Qori Ishkamba ekanligini zo'rg'a payqadim.

Men «Jannatmakoniy» saroyi oldiga yetganimda Rahimi Qand ham kigizchasini qo'ltig'iga qistirib, la'lisini qo'liga olgan ekan. U meni ko'rgan hamon kulimsirab, imlab chaqirdi.

– Nima deysiz? – dedim unga yaqinlashib.

U erinibgina la'lisini supacha ustiga qo'ydi, qo'ltig'idagi kigizchani supachaning labiga tashlab, unga yoni bilan suyangani holda mendan so'radi:

– Siz Qori Ismat masalasini nima qildingiz?

– Sizga «tuz» va «osh» yegizgan isqirtnimi?

– Ha!

– Hech narsa qilganim yo'q. Qani, gapiring, o'zi nima gap?

Rahimi Qand hamon kulimsirab so'zga kirishdi.

– Shu kun siz bu yerdan turib ketgandan keyin qayerdandir u bu yerda paydo bo'lib, mendan: «U kim edi?» deb so'radi. Men «g'ijduvonlik bir mullavachcha», deb javob berdim. U boshini qimirlata-qimirlata: «Shubham to'g'ri chiqdi!» – dedi. «Qanday shubhangiz bor edi?» – deb so'radim. U biroz o'ylab turgandan keyin: «Odamlar meni puldor deb gumon qiladilar, shuning uchun bundan bir qancha vaqt burun ba'zi o'g'ri va chayqovchilar mening orqamga tushgan edilar. Ular mening uyimda bir sariq chaqa ham topilmasligini bilganlaridan keyin ko'ngillari sovib mendan qo'l yuvdilar. Sizning bu oshnangiz, yomon bir g'araz bilan bo'lsa kerak, mening orqamga tushipti», – dedi.

Men undan: «Qani, u qanday qilib sizning orqangizga tushdi, va nimalar qildi?» – deb so'radim.

U menga javob berdi: «Necha kundan beri shu odam mening orqamdan yuradi, bir kun ertadan kechgacha mendan ayrilmadi. Ma'lumki, u mening qayerlardan qancha pul olganimni va pullarni qayerga qo'yganimni kuzatmoqda, agar bir miqdor pulni uyimga qo'yganimni bilib qolsa, kechlab borib mening ishimni bitkazib, u pulni olmoqchi», – dedi.

– Bu kishi unaqa odam emas, shubhangiz o'rinsiz! – dedim.

– Ehtimol o‘zi to‘g‘ri odamdir, lek ajab emas-ki, uni tumandoshlari yo‘ldan ozdirib, mening orqamga qo‘ygan bo‘lsalar. Har holda g‘ijduvonliklardan qo‘rqqulik, – dedi u va biroz jim turgandan keyin yana davom qilib: – Sen u bilan oshna ekansan, unga anglatib qo‘y, avvali shuki, mening pulim yo‘q, agar biroz pul topsam ham uni uyimga olib borib qo‘ymayman, uyimda hatto biron tuzukroq narsa ham yo‘q, eshakning to‘qimiga o‘xshagan bir-ikki ko‘rpa-yostig‘im bor, xolos, – dedi.

Rahimi Qand o‘zining Qori Ishkamba bilan mening to‘g‘rimda gapirgan gaplarini aytib bo‘lgandan keyin menga nasihat qilganday bo‘lib:

– Bunday odamga yaqinlasha ko‘rmangki, uning yuzidan tuhmat yog‘ilib turadi! – dedi.

Endi men Rahimi Qandning nima uchun kulimsiragani sababini anglagan edim. Bu uni iljaygan, kulgan holda ko‘rganimning ikkinchisi edi. Lekin o‘zim ich-ichimdan Qori Ishkambaning bunday shubha va qo‘rqishiga Rahimi Qanddan ortiqroq kuldim va bunday odam bilan tanishmoq fikrini butunlay ko‘nglimdan chiqardim...

VII

Oradan ko‘p vaqt o‘tib, men Qori Ishkamba bilan tanishishni xayolimdan chiqardim. Bu orada uni hech qayerda uchratmadim.

Kunlardan bir kun Buxorodagi Ko‘kaldosh madrasasi sahnida tuzfurushlik do‘konining

tomida o'tirib allaqanday xayollarga cho'mib ketgan maholimda boshimda bir odamning soyasi paydo bo'ldi. Men xayol yuki ostida qol-ganimdan soya egasi tomonga qayrilib ham qaramadim.

Boshim ustidan bir kishining:

– Assalomu alaykum, – deb qarilarga xos to-vushda qiroat bilan salom bergani eshitildi.

Boshimni ko'tarib qarasam Qori Ishkamba ekan, u kulimsirab tishini kovlamoqda edi.

Hech bir vajdan asossiz shubhalangani uchun undan qattiq ranjiganim sababli yoqtir-mas bir ohang bilan salomiga javob qaytarib, yana o'z xayolimga sho'ng'ib ketdim.

– Ko'kaldosh madrasasining sahni ajab xush-havo joy-da, – deya mening yonimga o'tirdi u.

Men uning bu so'ziga hech bir javob qaytar-madim.

– Uka, – dedi u yumshoqlik bilan, – menda biron ishingiz bormidiki, bir-ikki kun mening orqamdan yurdingiz, hovlimga ham borgan ekansiz?

«Hovlisiga borganimni bu shayton qan-day bilib olgan ekan?» deb ajabsindim. Lekin o'zimning avvalgi vaziyatimni buzmayin javob berdim:

– Men, sizning qancha pulingiz borligini va u pullarni qayerga qo'yganingizni bilib olmoq-chi, undan keyin g'ijduvonlik qaroqchilar bilan borib, ularni o'g'irlamoqchi edim.

– Tanimaganim bir odamning kutilma-gan harakatlaridan shubhalanib, uning haqi-

da badgumon bo'lishim ayb emas. Lekin men tekshirib ko'rdim, siz to'g'ri odam ekansiz. Shuning uchun sizga uzr aytib ko'nglingizdan chiqaray deb, yoqtirmasangiz ham yoningizga o'tirdim, – dedi, keyin yanada yumshoqroq ohang bilan qo'shimcha qildi: – Sizga anglatib qo'ysam zarar qilmas, men odamlar o'ylagan-day puldor emasman. Agar «bola-chaqalarning nafaqasi uchun» deb to'rt pul-besh pul topsam haq, uni o'z uyimga olib bormayman, balki biron odamning qo'liga «omonat» topshirib qo'yib, kerak vaqtida undan olib xarajat qilaman.

Men uning bu keyingi so'zidan mening haqidagi avvalgi shubhasi hali ham borligini sezdim. Shuning uchun bu o'jar odam bilan pachakilashib o'tirishni munosib ko'rmay, uni shubhadan butunlay chiqarish yo'liga tushdim. Undan hujra so'rash fikridan qachonlar qaytgan bo'lsam ham uni shubhadan chiqarish uchun yana o'sha hujra so'rash masalasini o'rtaga soldim:

– Men biror turar joy axtarmoqda edim, – deb gap boshladim, – eshitishimga ko'ra, sizning bir necha zarxarid hujrangiz bor ekan. Shuning uchun sizni tanimasam ham sizni uchratib biron hujra so'rab ko'ray deb, orqangizdan yurgan edim.

– Mening zarxarid hujram yo'q, bir-ikkita hujram bor, ular otamdan meros qolgan, o'zim pul berib, hujra sotib oladigan boylikka ega emasman, – degandan keyin mendan so'radi: – Hujra topdingizmi yoki hali ham turar joy izlab yuribsizmi?

– Hali ham hujra topganim yoʻq!

– Agar hujra topsangiz kunda qozon qaynatasizmi? – deb soʻradi u quvonch bilan.

Men uning bu savolidan «oʻchoqsiz, moʻrisiz biror hujrasi borga oʻxshaydi, agarda men qozon qaynatmaydigan boʻlsam, oʻshani menga bermoqchi» deb oʻyladim-da, javob berdim:

– Men uchun oʻchoqsiz, moʻrisiz hujra boʻlsa ham boʻlaveradi: men qozon qaynatmasdan ham kun kechira beraman.

– Lekin menda shunday bir hujra borki, uning oʻchogʻi kunda ikki kishilik sergoʻsht va seryogʻ palov damlashni talab qiladi, – dedi hazillashgansimon va soʻngra jiddiy bir vaziyat olib izoh berdi: – Mening ikki hujram bor, ularning har birisini bir mullavachchaga berganman, shu shart bilanki, ularning har ikkalasi kunda ikki kishilik osh damlaydilar, biri tush vaqtida va birisi peshindan keyin. Men maʼlum vaqtlarda borib, ularning har qaysisi bilan palovlarini baham koʻraman.

U biroz jim turib, tishlarini yana bir karra kovlagandan keyin davom etdi:

– U mullavachchalardan biri qabul qilingan shartimizga muvofiq, kunda oʻz vaqtida palovni tayyorlaydi, ammo birisi goho gʻirromlik qiladi, hujrani qulflab qochadi. Ertasi kuni unga uch-rab, bu «yaramas qiliq»ning sababini soʻrasam, «kecha osh xarajatini topolmadim» yoki «kecha oʻzim bir yerda mehmonda edim», deb sariq chaqaga arzimaydigan uzrlarni oldimga qoʻyadi. Shu yil toʻrt bor shunday hodisa yuz berdi...

Qori Ishkamba yana bir marta tishini kovlab, tishlarining orasidan chiqqan osh qoldiqlarini ko'cha tomonga tuflagandan keyin so'zini yana davom ettirdi:

– Men hozir shu va'dasiz mullavachchaning oshini yeb chiqdim. Tunov kun hujrani qulflab qochgan edi, bugun bo'lsa oshni kamgo'sht va kamyog' qilib pishiribdi. Shu bugun unga «bundan buyon shunday qilsang seni hujradan quvib chiqaraman», deb do'q urdim. Agar siz kunda sermasalliq palov pishirib, meni ziyofat qilishni bo'ynigingizga olsangiz, mayli, qadrdon bo'lsa ham uni quvib yuborib, hujrani sizga beraman.

Men bunday mumsik odamning oldida o'z qashshoqligimni izhor qilishni va «bu shartni ado etishga qurbim yetmaydi» deyishni orsanab, unga bunday javob berdim:

– Tunov kun menga bir odam o'z hujrasini tekin bermoqchi bo'ldi. Agar o'sha hujrani olmasam sizning hujrangizni olsam bo'ladi. Har kuni osh damlab, bir odamni ziyofat qilish uncha qiyin emas, lekin tekin hujra topilsa yana ham yaxshiroq.

– Albatta, har kim o'z manfaatini ko'zlaydi. Lekin mening hujram juda yaxshi, derazasiga oyna solish o'rniga qog'oz yopishtirilgan bo'lsa ham ustunlari tut yog'ochdan, o'ymakor qilib ishlangan, juda chiroyli, – dedi u va qo'shimcha qildi: – Xo'p, xoh o'zingiz uchun, xoh biron oshnangiz uchun turar joy kerak bo'lib qolsa, mening hujram haligi shart bilan tayyor. Hujra

berganim ustiga duo ham qilaman. Men bechora bir odamman, odamlar o'ylagancha puldor emasman...

Mening Qori Ishkamba bilan tanishligim mana shundan boshlanib, birinchi o'tirishimiz shu musohaba bilan tugadi. Undan keyin u ba'zi vaqt ko'chada menga duch kelar va har bir duch kelganida mendan:

- Turar joyingiz bormi? – deb so'rardi.
- Bor! – deb javob berardim men.
- Hujrasiz biron oshnangiz yo'qmi?
- Yo'q.

Yo'l ustidagi suhbatimiz shu bilan bitar edi...

Ilgarigi zamonlarda Buxoroda har yili hamal oyi boshida Navro'z sayli bo'lib, bu shaharga yaqin Shirbadan degan qishloqda bo'lar edi. U saylda osh damlab sotadigan oshxonalar qatorida qozon-tovoq va o'choq tayyorlab ijara qo'yadigan «oshxonachilar» ham bo'lar edi. Bunday oshxonachilar usti ochiq bir yerda qator o'choq qazib, qozon qurib, o'tin tayyorlab, xaridor kutib o'tirardilar. Ba'zi odamlar masalliqni keltirib, shunday oshxonalardan bir qozonni olib, o'zlari osh pishirardilar. Oshxonachiga qozon-tovoq va o'tin uchun haq to'lardilar.

Saylga borgan oshnalarimizdan bir nechasi shunday oshxonalarning birida osh qilmoqchi bo'ldi, ular orasida men ham bor edim. Bunday vaqtlarda oshpazlik vazifasi mening bo'ynimga

tushar edi, o'rtoqlar bu xizmatim muqobilida meni «xarifona» puli to'lashdan ozod qilar edilar.

O'rtoqlar osh masallig'ini sotib olib, men bilan birga haligi oshxonalarning birisiga bordilar, ular go'sht, yog', piyoz, sabzini to'g'rab bergandan keyin tomoshaga chiqib ketdilar. Men osh pishirish uchun u yerda qoldim.

Men yog'ni eritib, dog'lab, piyoz, go'shtni solib qovurdim, keyin sabzini bosib, biroz suv quyib qaynatib, go'shtining pishishini kutib o'tirdim...

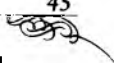
Hali oshga guruch solmasimdanoq qayerdandir Qori Ishkamba paydo bo'ldi. U men bilan salomlashib, odati bo'yicha, «hujra kerakmi?» deb so'rab, mendan «yo'q!» javobini olgandan keyin sheriklik osh qilayotgan yo'ldoshlarimning kimlar ekanligini so'radi.

Men bir necha kishining nomini aytdim.

– Ha, hammalari o'zimizniki ekanlar-ku, – deb u mening oldimdan ketdi va qo'shnidagi oshxonaga kirib, oshlarning tayyor bo'lishini kutib o'tirgan bir to'da odamlar davrasiga joylashdi. Men guruch solib, oshni damladim. Biznikilar ham yetib kelib, davra olib o'tirdilar. Bu orada Qori Ishkamba joylashgan davraning oshi suzildi. Ular yemoqqa kirishdilar.

Qori Ishkamba har bir osham oshni lunjiga tiqqandan keyin bo'ynini cho'zib, bizning qozonimiz tomon ko'z tashlar edi.

Men ham oshni suzib, o'z davramizga keltirib qo'ydim. Qori Ishkamba bizning davraga osh kelganini ko'rgani hamon o'rnidan turdi.

Lekin u davradagi tovoqning tagida bir oshamcha osh qolgan bo'lib, allakim hazillashib, «Qori amaki, shuni ham yeng, uvol bo'lmasin», degan bo'lsa kerakki, u egilib tovoqdagi oshni sidi-rib oldi-da, yog'ini tomiza-tomiza oshni og'ziga tiqqani holda bizning davraga yugurdi.

Bizning davrada otasi o'rtacha boylardan bo'lgan bir kishi bor edi, shu kishi Qori Ishkamba bilan oshna va hazilkash ekan. U kelib bizning davraga o'tirgandan keyin haligi boyvachcha unga:

– Qori amaki, sizning qo'lingizdan qutulish kuni yo'q ekan-da, – dedi.

– Mashaqda, boshingizdan aylanay boyvachcha, mashaq. Bechora odamning ishi mashaq terishdir.

– Hovliga borib-ku, «navirasi» deb oshni yey-siz, endi bu oshni nima deb eysiz?

– Bu «avirasi», boshingizdan aylanay! – dedi Qori Ishkamba kulib.

Suyaklar tozalanib bo'lganidan keyin oshdan «oling-oling» boshlandi. Ammo Qori Ishkamba hech bir kishining «oling» deyishini va oshdan olishini kutib turmay, tovoq ustiga engashdi. Undan keyin na biron kishiga gapirar va na biron kishining gapiga javob qaytarar edi, besh barmog'ini yozib oshni go'sht va yog'i bilan chaqaloqning kallasiday qilib olib og'ziga tiqqani hamon yana oshga panjasini uzatar edi.

Qori Ishkambaning cho'zilib tovoqning tagigacha suqilayotgan barmoqlarini ko'rib, bizniklardan biri uning qo'liga ishorat qilib:

– Qori amaki, bu panjami, panshaxa? – deb soʻradi.

– Panshaxa-da, – dedi boshqa birisi. – Qori amakim mashaqchi boʻlganlaridan keyin toʻgʻri kelganda xirmonni sovura beradilar, shuning uchun oʻzlari bilan birga panja oʻrniga panshaxa olib yuradilar.

Ammo Qori Ishkambaning oʻzi bu soʻzlarga kulimsirashdan boshqa javob bermas va boshini tovoq ustidan koʻtarmas edi. Yolgʻiz ora-sira oʻng qoʻlini tovoqqa bosib turgani holda, chap qoʻli bilan kosani olib suv ichar edi.

Qori Ishkamba ogʻziga oshni shu qadar koʻp joylardiki, chaynayotgan vaqtida guruch donalari ogʻzidan tovoq ustiga sochilar edi. Men bu holni koʻrib, osh yemoqdan qoʻl tortdim, boshqa oʻrtoqlar ham oshning tagidan uning ogʻzidan sochilgan guruchlar tushmagan joyida oz-oz olmoqda edilar...

Kosadagi suv tugadi, Qori Ishkambaning ustma-ust ogʻziga joylashgan oshi tomogʻiga tiqilib qoldi. Men oshxonachiga qarab:

– Sunba keltiring, sunba! – dedim.

Oshxonachi taajjublanib:

– Menda sunba yoʻq! Sunbani nima qilasiz? – dedi.

– Axir birovning tomogʻiga osh tiqilib qolsa, nima bilan qorniga joylash kerak?

Oshxonachi tovoq tevaragida oʻtirganlarga qarar ekan, ogʻzi toʻla osh boʻlib, uni yutolmay turgan Qori Ishkambani koʻrib, birdan tushundi va kosani olib borib, suv toʻldirib keltirib uning oldiga qoʻyib:

– Tomog'iga osh tiqilganlarning sunbasi suv bo'lsa kerak, – dedi.

Qori Ishkambaning yana biron joyda «iskab» topgan oshi bo'lsa kerakki, bizning tovoqni bo'shatganidan keyin tovoqni olishni va dasturxonni yig'ishtirishni ham kutmasdanoq o'rnidan irg'ib turdi-da, qo'lining moyini mahsisiga artib, oshxonadan chiqib ketdi.

Bizning davradagilarning bu chaqirilmagan jirkanch «mehmon»ning qiliqlaridan ta'blari tirriq bo'lgan va dimog'lari kuygan, men bo'lsam tamom asabiylashib ketgan edim, o'zim mehnat qilib pishirgan oshdan mahrum bo'lganim ustiga, uning osh yeyishidan ko'nglim shunday aynidiki, och bo'lsam-da, ko'nglim osh tusa-may qo'ydi.

Men Musoning alamini Isodan olmoqchi bo'lib, boyvachchadan so'radim:

– Bu itning sen bilan qanday aloqasi bor ediki, sening isingni iskab kelib, bizning davrani bulg'atib ketdi?

– Bu odamning men bilan qanday aloqasi borligining hikoyasi uzun, uni boshqa vaqt aytib beraman! – dedi u.

– Men u bilan sening orangda gapirilgan «navirasi», «avirasi» degan so'zlarning ma'nosi-ni anglamadim. Agar sen shu ilmoqli so'zlarni menga ochib bersang, hammasini bag'ishlayman! – dedim.

– Bu odam sudxo'r, – dedi boyvachcha, – pulni orttirib olish sharti bilan qarzga beradi, pulning tagidan orttirib olgan foydasini pulning «bolasi» deydi: pulning foydasining foydasini

«navirasi», foydasining foydasining foydasini «avirasi» deydi.

Boyvachcha sudxo'rlarga xos bu iboralarni aytib berganidan keyin izohga kirishdi:

– Har kim bu odamdan qarzdor bo'lsa, albatta, bu odamdan pulning tanini shart qilingan foydasi bilan birga birato'la oladi, bundan boshqa u odamning qarzdorlik muddati orasida kunda yoki kun ora oqshomda uning uyiga borib, ovqat qiladi. Mana shu ovqatini «navirasi» deb ataydi.

Boyvachcha u bilan o'z aloqasining hikoyasini boshqa vaqtga qoldirgan bo'lsa ham o'zi sezmasdan u hikoyaning bir qismini aytib yubordi:

– Mening ham undan bir mablag' qarzim bor, shu munosabat bilan u tunov kun oqshom bizning uyga kelib, «navirasi» deb osh yegan edi. Ammo bugungi oshni «avirasi» deb atadi, ya'ni menga qarz bergan pulining foydasining foydasi deb hisobladi.

Shirbadan sayli voqeasidan taxminan to'qqiz oy o'tgan edi. Bir kecha shomdan keyin boyvachcha mening hujramga keldi. U salomlashib so'rashgandan keyin dedi:

– Bu kecha mening Qori Ishkambada bir ishim bor. U menga soat o'nlarda uyimga borsangiz, meni ko'ra olasiz, deb va'da bergan edi.

– Eshitishimcha, u hech bir kishini kechqurun uyiga yo'latmas ekan-ku, – deb uning so'zini bo'ldim.

– Avvali shuki, bu ish mendan ko'ra unga foydaliroq, shuning uchun kechqurun ham

meni uyiga qabul qilishga majbur; ikkinchidan, uning mendan ko'ngli to'q, mendan hayiqmaydi, – degandan keyin boyvachcha o'z so'zini davom ettirdi: – Kechqurun soat o'nda, ayniqsa, havo bulutli bu kechada ko'chada yolg'iz yurish qo'rqinchli. Agar bermalol bo'lsa, siz menga hamroh bo'lsangiz!

– Men u odamning shum betidan bezorman va unga duch kelishni o'lim bilan baravar bilaman. Lekin modomiki, sizga hamroh bo'lmoq uchun bir odam kerak ekan, mayli, boraman, «do'stlar bilan birga o'lmoq to'y-tomoshadir», deganlar.

– Unga duch kelish, ayniqsa, uning uyiga borish o'limdan battarroq bo'lsa ham u yerda qiziqtiradigan ishlar bo'lishi ham mumkin, tomosha qilasiz, – deb boyvachcha menda havas uyg'otib qo'ydi.

* * *

Biz ikkovlashib va'da vaqti yaqinlashgan chog'da ko'chaga chiqdik. Havo bulut, oysiz bir tun edi. Bunday kechada Buxoroning chiroqsiz, egri-bugri, tor ko'chalarida yurish juda qiyin bo'ladi, xayriyatki, qor yog'moqda va hamma joyni oqartirib, ko'chaga ko'r oydin kabi g'ira-shira yorug'lik bergan edi. Bo'lmasa bunday kechada yo'lni ko'rolmay peshanamizni biron devorga urub, boshimizni yorib olishimiz ham hech gap emas edi.

Biz Ko'kaldosh madrasasi sahnining g'arb tomonidagi zinasidan tushib, o'ng qo'lga bu-

rilib madrasa bilan Shayxshona machitining orasidagi ko'cha bilan shimol tomonga qarab yo'naldik.

Madrasaning g'arbi-shimoliy burchagiga kelganimizda chap qo'lga burilib, somon yo'li bilan g'arb tomonga qarab bora berdik.

Ko'chada hech bir jon asari, hech qanday tovush va harakat yo'q, qorning shivirlashidan ovoz eshitilmas edi. Faqat shu orada g'arb tomondan kelayotgan mirshabning dovil sasi eshitildi. Biz «u usti yopiq rasta bilan o'tib o'z postiga borar» deb yo'limizda qaytmay ketavardik. Lekin biz Kemo'xtgaron ko'liga yaqinlashganimizda mirshab ham o'z dastasi bilan poyabzalfurushlik rastasidan chiqib bizga qarshi kela berdi. Mirshabning o'zi otliq, odamlari piyoda edilar. Buxoro mirshablarining odati – o'g'ridan qochmoq, o'g'rini tutmoq edi. Agar qochsak, bizning to'g'riligimizni bilib, albatta, quvib tutarlar, agar qochmasak mirshab bilan yuzma-yuz kelib, o'z-o'zimizdan qo'lga tushar edik.

Boyvachcha bu holdan juda qattiq qo'rqdi, uning qo'rqishi shu jihatdan ediki, mirshab qo'liga tushib qolsa, Qori Ishkambaga to'lash uchun tayyorlangan pulidan bir qismini berishi, shu bilan bu kecha uning hisobini baravar qilolmay qolishi yoki mirshabxonada ertagacha yotishi, erta baribir yo o'zi, yo otasi pul to'lab qutulishi kerak edi. U yalingan ohang bilan:

- Endi nima qilamiz? – deb so'radi mendan.
- Qo'rqma, hech narsa bo'lmaydi, – deb men unga dadillik bergandan keyin aytdim: – Orqaga

qaytamiz, siz mening orqamdan devorning osti bilan shoshmasdan og'ir qadam bosib kelave-ring va orqangizga – mirshab kelayotgan tomon-ga sira qaramang!

Biz orqaga qaytib sekin-sekin yura bordik, mirshab ham bizning o'g'rimi, to'g'rimi – kim-ligimizni aniqlay olmay, orqamizdan qora olib kelmoqda edi. Biz Poyi ostona guzariga boradi-gan ranguborfurushlik rastasining burchagiga kelganimizda, mirshab yaqinlashayozgan edi.

Biz chap qo'ldagi timli rastaga burildik va rastaning boshidagi birinchi do'kon supachasi-ga chiqib, rastaning tomini ko'tarib turgan yo'g'on ustunning orqasiga yashirindik.

Bizning chap qo'lga burilganimizni ko'rgan mirshab va uning odamlari bizning qanday odam ekanimizni bilmasdan, qo'ldan qochir-maslik uchun bo'lsa kerak, ulardan birisi:

– Kim u! – deb tovush berdi.

Men uning javobiga do'kon supachasidan parcha g'ishtni qo'porib olib, ustun orqasiga chiqdim-da, u g'ishtni ularga tomon otdim va yana o'zimni ustun panasiga oldim.

Shu bilan mirshab bizning «o'g'riligimizni» aniqlagan bo'lsa kerak, biz turgan tomon ke-lishni «xatarli» bilib, orqaga qaytdi va dovilini chalmasdan kelgan yo'li bilan ketaverdi.

Mirshab borib poyabzalfurushlik rastasi-ga kirib ketgandan keyin biz ustun orqasidan chiqib, tag'in qaytgan tomonimizga qarab yo'l soldik va bir necha daqiqada Qori Ishkamba hovlisiga borib yetdik.